

Зміни у фонологічній системі давньоруської мови 10 внаслідок занепаду редукованих

ВОКАЛІЗМ

1. Кількість голосних зменшилася - їх залишилося лише **8**:

4 ПЕРЕДНЬОГО РЯДУ - /i/, /e/, /ь/, /ä/ та 4 НЕПЕРЕДНЬОГО -/a/, /o/, /y/, /ы/.

2. Разом з тим утратилася **надкороткість** як диференційна ознака в розрізненні голосних фонем

3. Розширилося функціонування фонем /O/, /E/, що в сильних позиціях перебрали на себе функції давніх /ь/, /ъ/, а в південно-західних гов-х, на основі яких сформувалися укр, та білор. мови, і фонем /ы/, /і/, що перейняли на себе функції /ь/, /ъ/, які реалізувались у позиційних варіантах [ы], [і].

4. В протоукраїнських говорах д-р. мови виникли нові позиційні варіанти окремих фонем, як-от /O/, /E/, що почали реалізовуватися не тільки в звуках [o], [e], а й [o], [e], фонем /y/, що стала реалізовуватися не тільки в складотворчому [y], а й у нескладотворчому [y].

5. Для голосних стала необов'язковою позиція в кінці складу.

6. Занепад /ь/ та /ъ/ спричинився до перебудови і спрощення фонемних відношень у системі вокалізму.

Так, у складі передньоязикових голосних замість 4-х протиставлень, властивих кожній фонемі, ЗАЛИШИЛОСЯ ЛИШЕ ТРИ: втратилося протиставлення голосних фонем у системі як передньорядного, так і непередньорядного творення за ознакою їх **ТРИВАЛОСТІ**.

КОНСОНАНТИЗМ

1. Змінилися закономірності розташування приголосних фонем у складі /не за наростаючою звучністю/.

- розширився діапазон їх сполучуваності,

- виникли нові позиційні варіанти приголосних фонем, зумовлені процесами асиміляції, дисиміляції, оглушення і т.ін.

2. В окремих позиціях варіанти фонем втрачали зв'язок з її основним виявом і перетворювались у самостійні фонемі, як-от /ш/ у слові [шчас'т'а] (орф. *щастя*) ← [сьчаст'їе],

/т/ - у словах [тхнути] ← [дхнути], [тх'ір] ← [дхорь] тощо.

3. У ряді випадків відбулося **СКОРОЧЕННЯ КІЛЬКОСТІ ПРИГОЛОСНИХ** фонем, пор.: [гончар] ← [гьрнчарь], [ніс] ← [несль].

1. Перехід [e] в [o] - після шиплячих та [j]: *жона, жонатий, чоловік, чотири, шостий, чорний, шовк, тиюно, црка, Йою, знаЙЮмий*;

2. Утрата [Л] у формах однини дієприкметників чолов. роду /сучасні. дієслова мин. часу/, якщо він стояв після приголосного: *вѣзль→вѣз, нѣсль→нѣс, моголь→мог*, там, де після Л вимовлявся голосний повного утворення, спрощення немає: *вѣзла, вѣзю, вѣзли*.
3. Історія звука [Б]; → в [і] - не залежить від наголосу чи фонетичного оточення-
4. Історія етимологічних [і] та [ы]; втрата /ы/, поява нової фонемі /и/.
5. Деналаталізація приголосних перед [е]; близькість артикуляції /и/ та [е].
6. Перехід [е], [о] в [і].

ІНШІ ЗМІНИ В СИСТЕМІ ГОЛОСНИХ 10/2

І. ЗМІНА [О] → [А]

У СУМі є невелика група слів, у яких етимолог. [О] → [А]: *багато, гарячий, хазяїн, гаразд, халява, чабан, кожан, каламутний, калатати, калачики*.

Це явище пояснювали:

1) слідом за **О.О.Потебнею** - [О] → [А] перед складом з [А], де відбувалася РЕГРЕСИВНА АСИМІЛЯЦІЯ: *багато, халява*. Однак за тих же умов у ряді слів така зміна не відбулася: *комар, лопата, собака, коняк*;

2) **Л.А.Булаховський** - крім РЕГРЕСИВНОЇ АСИМІЛЯЦІЇ мав значення і УСНО-МОВНИЙ ВПЛИВ БЛР. + ПВД.-РОС. АКАЮЧИХ ГОВОРІВ.

На підтвердження: БАГАТЬОМ ПВД.-ЗАХ. ГОВОРАМ, які НЕ межують з РОС. + БЛР. така зміна **НЕ ВІДОМА**: *богатий, богач, гаразд, гарячий, кожан*.

3) Однак і ЦЕ ПРИПУЩЕННЯ ОСТАТОЧНО НЕ РОЗВ'ЯЗУЄ ПИТАННЯ, оскільки в тій самій позиції окремі слова зберігають [О], хоча вони ні з історичного, ні з семант-го погляду не відрізняються від тих, де перехід відбувся.

Такий вплив, певно, БУВ ОБМЕЖЕНИЙ НЕ ТІЛЬКИ ТЕРИТОРІАЛЬНИМИ, А Й ІНШИМИ, ДОСІ ЩЕ НЕ З'ЯСОВАНИМИ УМОВАМИ, тобто ЗАДОВІЛЬНОГО ПОЯСНЕННЯ ЦЬОГО ФОНЕТИЧНОГО ЯВИЩА В НАУЦІ ДОСІ НЕМАЄ.

ІІ. ЗМІНА [Е] → [А] викликається РІЗНИМИ ПРИЧИНАМИ:

1) впливом плавних приголосних [р], [л], що стояли після [Е], як у словах *барліг* (д-р. БЪРЛОГЪ), залізо (д-р. ЖЪЛЬЗО);

2) у деяких словах - підтримуватися впливом РЕГРЕСИВНОЇ АСИМІЛЯЦІЇ: *Гарасим, Палажка*, з літ. *Герасим, Пелагія* з грецької мови.

Можливі також випадки:

1) [А] ← [Е] - після початкового [Я]: *ялина, Явдох, Явтух, Ярема*;
можливий вплив на таку зміну давніх імен з коренем - Яр: *Ярослав, Ярополк...*

2) можлива зворотня дія: у багатьох півд-зах. + частині півн. говорів УМ у позиції після м'яких приголосних змінився звук [А] → [Е]: *егне, шетка, десеть, узев, чес, жеба, ребий*.

В діалектах фіксуються також [А] → [И,І]: *чїс, ігня, чис, рибий*.

3) Зближення [О] та [У] пояснюється посиленням його лабіалізації + звичайними описками, характерне для півд.-зах. говорів УМ.

У півд-сх. - позиційно обмежене, дуже невиразне, лише перед складом з постійно наголош. [У], рідше [І]: *зоузуля, тоубі*.

Зворотний процес зміни [У] → [О]: ВЪНУКЪ → ВНУК → УНУК → ОНУК.

4) Втрата початкового ГОЛОСНОГО: в УМ скорочення кількості складів у слові можливе і за рахунок втрати початкового голосного ненаголошеного [І, о, а, је]: *мати* (д-р. ИМАТИ), *грати, Гнат, Сидір, Панас, Катерина, Настя* /пор. рос. *израть, Игнатий, Исидор, Афанасий, Екатерина, Анастасия*/ протє: *Іван, Ірина, Анатолій, Олександр/ Лєксандра* .

У іменнику ім'я початковий зберігся за аналогією до наголошеного:

ІМЕНІ, ІМЕНЕМ.

Ст-укр. пам'ятки досить часто фіксують : МАЄТЬ, МАЮ, Сидорь, ГРАЮ;

пор. польські *gra, mies*; чєс. *hra, hrau, hrati*

/див. ще табл. 30/

10/2 ПРОТЕТИЧНІ /приставні/ ПРИГОЛОСНІ [В], [Ј], [Г] - /ПП/

/див. ще табл. 29/

УМ успадкувала від д-р. [В], [Ј], що виникли ще на спільносл. ґрунті: *видра, вим'я, яблуко, ягня, юний (оуноша)*.

Крім того, в ній розвинулися нові ПП [В], [Ј], [Г], що служили засобом уникнення міжслівного збігу гол-них.

1) [В] виникав перед початковим:

а) [У] - *вуси, вухо, вугорь, вулиця, вуж*;

!!! в словах книжних та іншомовного походження - **не** розвинувся: *устіх, угода, уклін, узи, узус, уклад, ухил*;

б) [І], що виник з етимолог. [О] в новому закритому складі:

він (з ОНЪ → ОН → УОН → ВУОН → ВУІН → ВІН),

вітчизна (з *отьчизна*),

вієса (з *овьса*),

вівця (з *овьця*) через стадію дифтонга; за аналогією : *вона, воно, вони* + *вогонь* (в + *огонь*).

ПП властиві й білоруській мові: *вуліца, вус, ён, яна*.

2) [Г] - перед [А] та [О] (рідше): *гармата, гарбуз, Ганна; гострий, горіх.*

!!! слова книжні та іншомовного походження (крім давно запозичених)

перед [А],[О],[Е], [І] не одержують протетичний [Г]:

*АГОНІЯ, АЛЬФА, АГТАТОР, ОЗЕРО, ОБІД, ОРАТИ;
ЕТИКА, ЕКЗАМЕН; ПТИ, ІСТОРІЯ.*

3) Не виявляє активності в УМ протет. [Ј],
він засвоївся лише в окремих словах північного наріччя:

ЛУЛИЦЯ, ЯСОКОР, ЈИВОЛГА, ЛИСКРА.

!!! Не поширена протеза у півд.-сх. г-х. + лемківських;

!!! дуже поширена : півд.-зах. (наддністрянські, волинські, подільські + зах.-поліські):

БОРАТИ, ГОРАТИ, ГОБІД, ГАПТЕКА.

4) В УМ спостерігається тенденція до усунення збігу голосних:

а) вставні [в] + [j]: *ПАВУК, ДИЯВОЛ;*

б) стягнення: *АВРАМ, ГАВРИЛО, ЙОСИП* (пор. рос. *Авраам, Гаврил, Иосиф*).

ІСТОРІЯ ШИПЛЯЧИХ (Ж, Щ, Ч) та Ц

1. Усі шиплячі та Ц в д-р. мові були пом'якшеними:

НАШЬ, НОЖЬ, ЧЮДО, ОТЬЦЬ.

2. Пом'якшену вимову Ц в УМ зберіг:

ОТЕЦЬ, КІНЕЦЬ/КІНЦЯ, МІСЯЦЬ/МІСЯЦЯ

3. Лише в гуцульських та деяких інших г-х півд.-зах. наріччя Ц ствердів:

БОРЕЦЬ, ОТЕЦЬ, ПАЛЕЦЬ; ОТЦА, ГОРОБЦА.

4. Шиплячі Ж, Щ, Ч в УМ свою ДАВНЮ ЯКІСТЬ ВТРАТИЛИ і

ТЕПЕР ВИМОВЛЯЮТЬСЯ ТВЕРДО.

СТВЕРДІННЯ ЇХ ЗВ'ЯЗАНЕ З ІНШИМИ ФОНЕТИЧНИМИ ЯВИЩАМИ:

а) з утратою після них Б: *НАШЬ→НАЩ, НОЧЬ→НІЧ, НОЖЬКА→НІЖКА;*

б) із заміною Е на О: **ЧЕГО→ЧОГО, ЖЕЛУДЬ→ЖОЛУДЬ;**

в) з утратою Е властивості пом'якшувати приг-ні, що стоять перед ним:
ШЕСТІ→ШЕСТИ;

г) із збігом вимови г-х І, Ї в одному звукові **И: ЧИСТО, ШИРОКИЙ, ЖИТО.**

В староукраїн. пам'ятках ствердіння шиплячих передається **Ъ** та **Ы** після **Ж, Ш, Ч:**

ЖЫТОМЪ, МУЖЫКОВЪ, ПУЦЫ, НЕ ПЛАЧЪ, НОЧЪ.

Перед колишнім зредукованим І шиплячі ще зберігали пом'якшену вимову в той час, коли **Й (j)** асимілювався м'якими приг-ми: **НОЧИЮ→НОЧЬЮ→НІЧЬУ.**

Якби вони в даній позиції вже стверділи, звук **Й** не міг би з ними асимілюватись.

Свою м'якість подовжені шиплячі внаслідок асиміляції ними **Й** не втратили і в СУМ:

КЛОЧЧЯ, ПІДАШЩЯ, ЗАПОРІЖЖЯ, ПІЧЧЮ.

М'яка вимова шиплячих зберігається перед **І←Е** в нових закритих складах:

ШІСТЬ, ЖІНКА.

Для збереження м'якої вимови може мати значення й аналогія:

КЛЮЧІ, НОЖІ, ГРУШІ або

ГАРЯЧІ, СВІЖІ (пор. **СТІЛЬЦІ, ЯБЛУНІ, НОВІ, ДОБРІ**).

М'які шиплячі властиві й деяким півд-зах. гов-м, напр. гуцульським: **ДУШЯ, ЧУЖЯ.**